

VU Research Portal

Drugscriminaliteit in de lage landen

Roks, Robert A.; Kleemans, Edward R.; Blokland, Arjan A.J.

published in

Tijdschrift voor Criminologie
2021

DOI (link to publisher)

[10.5553/TvC/0165182X2021063002001](https://doi.org/10.5553/TvC/0165182X2021063002001)

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Roks, R. A., Kleemans, E. R., & Blokland, A. A. J. (2021). Drugscriminaliteit in de lage landen: De omvang(schatting) van de drugseconomie en de verwevenheid met de wettige wereld in Nederland en België. *Tijdschrift voor Criminologie*, 63(2), 115-128. <https://doi.org/10.5553/TvC/0165182X2021063002001>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

REDACTIONEEL

Drugscriminaliteit in de Lage Landen

De omvang(schatting) van de drugseconomie en de verwevenheid van de drugsindustrie met de wettige wereld in Nederland en België

Robby Roks, Edward Kleemans & Arjan Blokland

Nederland en België zijn als drugsproductielanden en centrale logistieke knooppunten aanvoerders van de ‘verkeerde lijstjes’ op het gebied van de internationale handel in verdovende middelen. In de media en politiek in Nederland – en in mindere mate in België – steekt om deze reden de typering ‘narcostaat’ om de zoveel tijd de kop op. Een andere veelgehoorde term als het gaat om drugscriminaliteit is ‘ondermijning’. In deze inleidende bijdrage van het themanummer over drugscriminaliteit diepen we twee onderwerpen nader uit die terugkomen in de typeringen ‘narcostaat’ en ‘ondermijning’: de omvang(schatting) van de drugseconomie en de verwevenheid van de drugsindustrie met de wettige wereld in de Lage Landen.

Inleiding

Dit nummer is het derde themanummer over drugs in het *Tijdschrift voor Criminologie* in ruim 35 jaar tijd. In 1984 lag de nadruk op heroïne en de daarmee gerelateerde criminaliteit en sociale reacties (Cohen e.a., 1984). Ruim twintig jaar later verscheen een themanummer met een brede insteek op drugs en drugshandel (Korf e.a., 2006). Daarin werd de blik gericht op de toentertijd relevante thema's op het gebied van drugshandel, zoals het aanbod van cannabis in Nederland en België (Decorte & Boekhout van Solinge, 2006), de rol van Nederland in de xtc-branchen alsmede de manier waarop de Nederlandse overheid hierop heeft gereageerd (Neve & Van Ooyen-Houben, 2006), en de betrokkenheid van Turkse criminele samenwerkingsverbanden bij heroïnesmokkel (De Vries, 2006).

De mediaberichtgeving sinds de verspreiding van de huidige call for papers geeft zicht op de hoge actualiteitswaarde van een nieuw themanummer over drugscriminaliteit. Te denken valt aan recordvangsten van cocaïne in de havens van Rotterdam en Antwerpen, met als uitschieters een vangst van meer dan 4.000 kilo in Rotterdam in maart 2021 (OM, 2021) en zelfs een onderschepping van 11,5 ton cocaïne in de haven van Antwerpen in november 2020 (Van der Schoot, 2020), de ontdekking van de grootste cocaïnewaterij in Nederland in een omgebouwde paardenmanege in het Drentse Nijeveen (Algemeen Dagblad, 2020) en de ontmanteling van crystal methlabs op diverse plaatsen in Nederland (Vugts, 2021) en België (Goedgebeur, 2020).

Robby Roks, Edward Kleemans & Arjan Blokland

Dergelijke voorbeelden vormen illustraties van de ‘verkeerde lijstjes’ die de Lage Landen aanvoeren als het gaat om de internationale handel in verdovende middelen. Nederland en België zijn niet alleen voorname productielanden van drugs, maar ook centrale logistieke knooppunten voor de doorvoer van verdovende middelen. De problematiek rondom drugs in deze landen staat echter niet op zichzelf, maar kent een welhaast onlosmakelijk verband met andere delicten, zoals witwassen, corruptie en geweld, verschijningsvormen gerelateerd aan drugshandel die zowel in Nederland als in België de nodige maatschappelijke beroering veroorzaken.

Als het gaat om drugscriminaliteit in Nederland – en in mindere mate in België – valt het gebruik van twee termen op die sterk tot de verbeelding spreken te herkennen. In de Nederlandse media komen we om de zoveel tijd de typering ‘narcostaat’ tegen, al dan niet voorzien van een vraag- of uitroepteken, om te verwijzen naar de problematiek rondom drugs. Daarnaast is ‘ondermijning’ het buzzwoord dat in beleidskringen op dit moment veelal gebruikt wordt als synoniem voor (georganiseerde) drugscriminaliteit. In de volgende paragraaf staan we nader stil bij beide begrippen. Vervolgens diepen we twee onderwerpen uit die terugkomen in zowel de typering ‘narcostaat’ als de term ‘ondermijning’ en relevant zijn om de empirische bijdragen in dit themanummer van een korte introductie en context te voorzien: de omvang(schatting) van de drugseconomie en de verwevenheid van de drugindustrie met de wettige wereld in de Lage Landen.¹

Over narcostaten en ondermijnende drugscriminaliteit

Het meest recente *World Drug Report* van de United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) signaleert dat Nederland en België de twee Europese landen zijn waarin in de periode 2014-2018 de meeste xtc werd vervaardigd. Bovendien wordt er gewezen op de opkomst van grootschalige productie van methamfetamine in zowel Nederland als België en wordt eveneens benadrukt dat er in beide landen sprake is van grootschalige wietteelt (UNODC, 2020, 37-74). Naast productielanden van synthetische drugs en cannabis, zijn Nederland en België ook belangrijke logistieke knooppunten in de internationale handel in verdovende middelen. De havens van Rotterdam en Antwerpen fungeren als belangrijke toegangspoorten voor cocaïne richting het Europese vasteland (UNODC, 2020, 32). Ook luchthaven Schiphol kan worden gezien als logistieke hub: zowel voor de import van cocaïne, zij het op meer bescheiden schaal dan de eerdergenoemde zeehavens, als voor de export van synthetische drugs (Van Wijk e.a., 2020). Een recente studie maakt bovendien inzichtelijk dat de import-, doorvoer- en exportfunctie van bepaalde Nederlandse economische sectoren specifieke kansen kunnen bieden: zo lijkt de sier-teeltsector dienst te doen als mainport in tweede lijn en maakt deze eveneens

1 Ondanks dat we hebben geprobeerd zo veel mogelijk aandacht te besteden aan de situatie in Nederland en in België, ligt de nadruk in onze beschouwing op Nederland. Hierbij dient opgemerkt te worden dat, zoals De Middelmeer en collega's (2018) in hun omvangrijke studie van illegale drugsmarkten in België en Nederland laten zien, de Belgische en Nederlandse drugsmarkten als communicerende vaten met elkaar verbonden lijken.

onderdeel uit van de Nederlandse logistieke kansenstructuur voor internationale drugscriminaliteit (Van der Torre e.a., 2021, 5).

Drugscriminaliteit blijft in beide landen echter niet beperkt tot de productie en doorvoer van verdovende middelen. In *Een Pact voor de Rechtsstaat* wijst Peter Noordanus (2020, 11) als voorzitter van het Strategisch Beraad Ondernijning op de olievlekwerking die uitgaat van drugscriminaliteit. De handel in verdovende middelen staat niet op zichzelf, maar wordt gekoppeld aan andere vormen van criminaliteit, 'zoals wapenhandel, mensenhandel, witwassen, fraude en illegale handel in medicijnen of sigaretten'. Het is tegen de achtergrond van dergelijke koppelingen tussen drugscriminaliteit en andere delicten dat om de zoveel tijd de typering 'narcostaat' gebedigd wordt, waarbij opgemerkt dient te worden dat deze kwalificatie vaker Nederland ten deel valt dan België. Een treffend voorbeeld hiervan is de NTR-televisieserie *Narcostaat*, waarin in november en december 2019 in vier delen een beeld werd geschetst van de drugscriminaliteit in Nederland. De beschrijving op de website van de NTR geeft zicht op de herkomst van de titel 'Narcostaat': 'in de drugsindustrie gaan tientallen miljarden om, er vallen doden, ambtenaren worden omgekocht, drugsafval wordt gedumpt én er wordt gretig afgenomen door steeds meer gebruikers'.²

Niet alleen programmamakers, journalisten of politici (Tetelepta, 2021) maken gebruik van de typering van Nederland als narcostaat. In het rapport 'Recherche' (NPB, 2018), waarvoor de voorzitter van de Nationale Politiebond (NPB) Jan Struijs in anderhalf jaar tijd met ruim 400 rechercheurs sprak over de problemen in opsporingsland, komen we ook de term narcostaat tegen. 'In de ogen van menig rechercheur', zo valt te lezen, 'vertoont Nederland al pijnlijk veel kenmerken van een narcostaat. Een staat waarin de rechtsstaat wordt ondermijnd door de rijke machthebbers in een parallelle (drugs)economie' (NPB, 2018, 7). De constatering van de NPB dat Nederland zou zijn verworpen tot een 'narcostaat' werd eind februari 2018 door de toenmalig Minister van Justitie en Veiligheid Grapperhaus niet gedeeld (NOS, 2018). Ook eind augustus 2019, volgend op de publicatie van het rapport *De achterkant van Amsterdam* (Tops & Tromp, 2019), werd door Grapperhaus bestreden dat Nederland een narcostaat zou zijn (De Telegraaf, 2019).

Op basis van vorenstaande voorbeelden kan niet achterhaald worden wanneer de kwalificatie narcostaat op zijn plaats is. In een analyse van het gebruik van deze term constateert Chouvy (2016, 26) iets vergelijkbaars wanneer hij stelt dat 'what a narco-state is, or is supposed to be, provided that it exists, is mostly assumed'. In wetenschappelijk onderzoek naar drugscriminaliteit en georganiseerde misdaad lijkt de term narcostaat slechts beperkt gebruikt te worden. De beschikbare studies richten zich daarbij niet op de situatie in Nederland of België, maar op Afghanistan, Colombia, Noord-Korea en Guinee-Bissau (Paoli e.a., 2007; 2009; Neese Bybee, 2011; Chouvy, 2016). Uit deze onderzoeken kan echter geen heldere omschrijving van de term worden afgeleid (Chouvy, 2016). De term lijkt vooral gebruikt te worden om te verwijzen naar de verwevenheid van de illegale drugsindustrie en aan drugshandel gerelateerde vormen van corruptie (Paoli e.a., 2007).

2 Gevonden op www.ntr.nl/Narcostaat/366. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.

Vanwege het gebrek aan een eenduidige definitie komt Chouvy (2016, 30) tot een nadere invulling, waarbij hij de term narcostaat reserveert voor landen waar de illegale drugsproductie of -handel gezien kan worden als 'part of the official state policy with the government organizing drug production and/or trafficking through the involvement of state and/or non-state actors'. Aan deze definitie worden door Chouvy twee aanvullende criteria gekoppeld: het economisch belang van drugsindustrie voor een land en de minimale oppervlakte van het land waar illegale verdovende middelen worden verbouwd, waarbij overigens niet duidelijk wordt wanneer een land hier in absolute of relatieve zin aan zou voldoen. Op basis van deze zeer strikte afbakening komt Chouvy (2016, 35) tot de conclusie dat eigenlijk geen enkel land aangemerkt zou moeten worden als narcostaat, ook landen waar de reguliere economie het meest is aangetast door de drugsindustrie niet, zoals Afghanistan.

De term narcostaat lijkt, met andere woorden, geen bruikbare term om de problematiek rondom drugscriminaliteit van een scherpere duiding te voorzien. De typing narcostaat kan vanwege de koppeling met de dreigende verwevenheid tussen onder- en bovenwereld en de machtsposities die worden opgebouwd door verdiensten in de drugseconomie worden gezien als de overtreffende trap van een term die in beleidskringen in Nederland inmiddels goed is ingeburgerd: ondermijning. Over ondermijning is inmiddels het nodige geschreven (Kolthoff & Khonraad, 2016; Boutellier e.a., 2020; Staring e.a., 2021). In Nederland heeft de term ondermijning een belangrijke agendavormende werking gehad door de nadruk te leggen op de schadelijke effecten van verschillende vormen van criminaliteit, die in het verleden vaak als afzonderlijke fenomenen werden onderscheiden (Huisman & Kleemans, 2017), maar ook op de enorme geldbedragen en economische belangen in de georganiseerde misdaad en de ongrijpbaarheid van de doorwerking in de legale sectoren (Boutellier e.a., 2020, 10). Bovendien gaat van het ondermijningsdiscours een sterk mobiliserende boodschap uit dat deze fenomenen ernstige maatschappelijke gevolgen kunnen hebben en dat een gezamenlijke aanpak noodzakelijk is (Kruisbergen e.a., 2019, 84).

Boutellier en collega's (2020, 11-12) signaleren dat ondermijning in eerste instantie gebruikt werd om te verwijzen naar brede fenomenen, maar in de praktijk lijkt dit zich in veel gevallen toe te spitsen op drugscriminaliteit. Dit valt nadrukkelijk te herkennen in de memorie van toelichting van de wetswijzigingen in verband met de versterking van de strafrechtelijke aanpak van ondermijnende criminaliteit. Ondermijning lijkt, getuige de volgende beschrijving, gebruikt te worden als synoniem voor drugscriminaliteit: 'Binnen de aanpak van ondermijnende criminaliteit wordt een stevig accent gelegd op een krachtiger bestrijding van de illegale drugsindustrie en de daarmee gepaard gaande verwevenheid van onder- en bovenwereld.'³ Bovendien wordt de koppeling gemaakt tussen drugscriminaliteit en criminele winsten die worden witgewassen, alsook bredere ondermijnende effecten die gerelateerd zouden zijn aan de drugsindustrie, waaronder het gevaar van drugs-

3 Memorie van toelichting, 11 juli 2019, p. 1. Gevonden op www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/07/11/memorie-van-toelichting-versterking-van-de-strafrechtelijke-aanpak-van-ondermijnende-criminaliteit. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.

labs in woonwijken, het dumpen van giftig chemisch afval en bedreigingen van lokale bestuurders en overheidsdienaren.⁴

In het discours rondom ondermijning vallen volgens Boutellier en collega's (2020, 12-13) twee aspecten te onderscheiden. Aan de ene kant gaat de aandacht uit naar het (vele) geld dat omgaat in de drugsindustrie en aan de andere kant wordt gewezen op een bredere voedingsbodem van 'autoverhuurbedrijven, makelaars, boeren met leegstaande loodsen, recreatieparkhouders en wat dies meer zij', die ondersteunend zijn aan drugshandel (Boutellier e.a., 2020, 13). In het vervolg van deze inleiding lichten we deze twee onderwerpen nader toe. Allereerst gaan we in op (schattingen van) de omvang van de drugsindustrie. Vervolgens richten we onze aandacht op de drugshandelondersteunende voedingsbodem in Nederland en België, met specifieke aandacht voor de inbedding van drugscriminaliteit in Nederland.

Schattingen van de omvang van de drugsindustrie in de Lage Landen

Het bepalen van de omvang van de drugsindustrie in een land is bijzonder complex. Naast de nodige methodologische haken en ogen die gemoeid zijn met deze exercitie ligt bovendien het gevaar op de loer dat de getallen die naar buiten worden gebracht, voorzien van allerhande mitsen en maren, een eigen leven gaan leiden in de media en de politiek. Een duidelijk voorbeeld hiervan betreft de publicatie *Waar een klein land groot in kan zijn* van Tops en collega's (2018). Het waren met name de schattingen van de omvang van zowel de productie als de financiële omzet van synthetische drugs in Nederland die veel stof deden opwaaien. Ondanks allerhande beperkingen die gepaard gaan met het beschikbare cijfermateriaal – zie ook **Van Valkenhoef en Tops** in dit nummer voor een nadere toelichting –, schatten de auteurs dat er in 2017 minimaal ruim 600 miljoen gram versneden amfetamine en bijna een miljard xtc-pillen werden geproduceerd in Nederland (Tops e.a., 2018, 209). De financiële omzet komt daarmee voor amfetamine op ten minste 9,6 miljard euro en voor xtc op minimaal 9,3 miljard euro. '€ 18,9 miljard is een groot bedrag', concluderen Tops en collega's (2018, 209) enigszins onderkoeld, temeer omdat zij meermaals benadrukken te hebben gerekend met minimumbedragen en dat de omvang en omzet in werkelijkheid hoger zullen uitvallen.

Om dit bedrag van bijna 19 miljard euro in perspectief te plaatsen, vergelijken de auteurs de geschatte jaarlijkse opbrengst van de Nederlandse synthetischedrugsindustrie met de jaaromzet van ongeveer 23 miljard euro van het Rotterdamse Havenbedrijf (Tops e.a., 2018, 209). Ondanks dat een verschil van iets meer dan 4 miljard euro nog steeds aangemerkt kan worden als substantieel, is het punt dat Tops en collega's (2018) over het voetlicht proberen te brengen evident: de Nederlandse drugsindustrie draait op volle toeren en de geschatte jaaromzet benadert die van multinationals. Ook in de media werd deze vergelijking met de reguliere economie doorgetrokken en gesteld dat de jaarlijks geschatte omzet in de synthetischedrugsindustrie hoger zou zijn dan die van Ahold of Philips (Het Parool, 2018).

4 Zie noot 3.

Robby Roks, Edward Kleemans & Arjan Blokland

Opgemerkt dient echter te worden dat omzet in de drugsindustrie niet hetzelfde is als winst. Bovendien moeten de opbrengsten uit drugsproductie en drugshandel vaak worden verdeeld over zeer veel personen, die daarvoor ook kosten maken (Reuter, 2014). In dat opzicht gaat de vergelijking met een multinational ook mank. Ten slotte blijken veel verdiensten van de drugshandel niet in Nederland zelf, maar in andere landen neer te slaan (Kruisbergen e.a., 2012).

Op de schattingen van Tops en collega's (2018) is – zoals zij zelf ook naar voren brengen (**Van Valkenhoef en Tops**) – de nodige kritiek gekomen. Wel geeft de studie van Tops en collega's (2018) een indicatie van de orde van grootte van de drugs-economie in Nederland, vooral als men zich realiseert dat synthetische drugs niet de enige verdovende middelen zijn waar in Nederland geld mee wordt verdiend. Een andere schatting die in Nederland de nodige ophef veroorzaakte, had betrekking op de opbrengsten van de wietteelt. In de inmiddels openbaar gemaakte vertrouwelijke rapportage *Integraal Appèl* (RIEC, 2013) wordt op basis van de verklaringen van een man die geruime tijd betrokken was bij grootschalige kweek van wiet geschat dat de bruto-omzet van de wietteelt voor Noord-Brabant ruim 1 miljard euro per jaar zou bedragen (RIEC, 2013, 6). Ook op deze schatting volgde de nodige kritiek, onder andere vanwege de dubieuze bron en de opeenvolging van aannames in de schatting.⁵

Tot op heden zijn er geen wetenschappers, journalisten of beleidsmedewerkers geweest die zich hebben gewaagd aan een onderbouwde schatting van de omzet in de cocaïnehandel. Ook deze drugseconomie wordt, zonder concrete cijfermatige onderbouwing, getypeerd als een 'miljardenindustrie' (Tops & Tromp, 2019, 17). Ondanks dat omvangschattingen ten aanzien van cocaïnehandel – net als de voorgaande raming van drugsmarkten illustreren – met de nodige (methodologische) uitdagingen gepaard gaan (Zaitch, 2002, 91; Staring e.a., 2019, 70-73), zijn er wel enkele aanwijzingen dat de problematiek rondom cocaïne de afgelopen jaren een vlucht heeft genomen. In de havens van Rotterdam en Antwerpen werden in 2020 recordvangsten gedaan. Naast de voornoemde individuele uitschieters werden er in de havens van Rotterdam en Antwerpen in 2020 respectievelijk 40,6 en bijna 65,5 ton cocaïne onderschept door de autoriteiten (**Staring, Bisschop, Colman, Janssens en Roks**). Bij de berichtgeving over individuele inbeslagnames worden door de opsporingsdiensten bedragen gedeeld, vooral om de impact van de drugsvangst te benadrukken. Bij de meest recente onderschepping van ruim 4.000 kilo cocaïne in de haven van Rotterdam wordt gesteld dat deze vangst een straatwaarde vertegenwoordigde van ruim 300 miljoen euro (OM, 2021). Een hallucinant bedrag, maar ook hierbij dient, zoals bij omvangschattingen op andere drugsmarkten, opgemerkt te worden dat het gaat om de geschatte straatwaarde, en dit niet hetzelfde is als omzet of winst. Bovendien dient er rekening gehouden te worden met een enorme versnippering van de omzet over verschillende betrokkenen in de logistieke keten van de (inter)nationale cocaïnehandel (De Middeleer e.a., 2018, 137-172).

5 Gevonden op www.vpro.nl/argos/lees/nieuws/2018/Belangrijk-rapport-over-wietteelt-gebaseerd-op-dubieuze-bron-.html. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.

Naast de schattingen die er bestaan ten aanzien van de omzet van individuele drugsmarkten, zijn er ook ramingen die een meer algemeen beeld geven van de Nederlandse drugseconomie. Om de zoveel jaar produceert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) experimentele schattingen van de illegale economie. In 2010 werd de toegevoegde waarde van de illegale economie in Nederland geraamd op 2,6 miljard euro, ongeveer 0,4 procent van het gereviseerde nationaal inkomen (bbp) (Kazemier & Rensman, 2015, 46). Hiervan zou volgens Rensman (2014, 181) 55 procent voor rekening komen van activiteiten met drugs. Meer recente cijfers vinden we terug in de revisie van de Nederlandse Nationale rekeningen 2015. De toegevoegde waarde voor illegale activiteiten werd met 1,5 miljard euro bijgesteld naar 4,8 miljard euro, mede op basis van nieuwe informatie over de productie van cannabis (CBS, 2018, 18).

De inbedding van drugscriminaliteit in Nederland en België

In de criminologie wordt het concept inbedding gebruikt om te wijzen op de verwevenheid tussen (georganiseerde) criminaliteit en de bredere lokale of sociale omgeving (Kleemans e.a., 1998; Van de Bunt e.a., 2014). Toegepast op de bestudering van drugscriminaliteit zien we dat bestaande structuren bepalend zijn voor de vorm die de criminele activiteiten aannemen (Van de Bunt e.a., 2014, 322). Zo is het vanwege het klimaat en de (weers)omstandigheden in Nederland en België niet mogelijk om coca, papaver of cannabis in de buitenlucht te verbouwen, zoals in landen als Colombia, Bolivia, Peru, Marokko of Afghanistan. De productie van verdovende middelen in Nederland en België, zowel van wiet als van synthetische drugs, vindt vrijwel volledig in pandig plaats. Dit betekent dat in deze gevallen de beschikking hebben of krijgen over woningen en bedrijfsruimten een belangrijke bottleneck is in de logistiek van drugsproductie.

In een recente studie constateren Boelens en Groothuis (2020, 9) dat ruim twee derde van de boeren en tuinders in hun onderzoek in Nederland aangeven dat in of nabij hun woonplaats drugscriminelen gebruik hebben gemaakt van agrarische bedrijfsgebouwen en -terreinen. Bovendien geeft een op de vijf van hun respondenten aan benaderd te zijn om hun bedrijfsgebouw of -terrein te gebruiken, vermoedelijk voor drugscriminaliteit (Boelens & Groothuis, 2020, 10). Deze verkennende studie geeft geen zicht op de omvang van dit probleem in Nederland, maar de auteurs spreken wel de verwachting uit dat deze problematiek op het platteland in de (nabije) toekomst door de leegstand in het buitengebied – die naar verwachting groter zal zijn dan de leegstand in de Nederlandse kantoren- en winkelmarkt – verder zal toenemen (Boelens & Groothuis, 2020, 17).

Maar niet alle verdovende middelen in Nederland en België worden geproduceerd in het buitengebied. Een recent onderzoek van Kruize en Gruter (2020) werpt licht op de rol van ‘criminele gebouwen’, oftewel de faciliterende rol van woningen en bedrijfsruimten bij ondermijnende criminaliteit in Nederland, waaronder de productie van wiet en synthetische drugs. Op basis van een inventarisatie van de politie – waarbij van twee van de tien politie-eenheden geen informatie werd ontvangen – constateren de auteurs dat er 3.285 binnenkwekerijen werden geruimd in 2019 (Kruize & Gruter, 2020, 45). Van 71 procent van het totaal aantal gebouwen

Robby Roks, Edward Kleemans & Arjan Blokland

waar een binnenkwekerij werd aangetroffen, kon aan de hand van door de politie verstrekte gegevens informatie worden achterhaald over het type gebouw. In ruim 80 procent van de gevallen gaat het om een woning – huurwoningen (46 procent) en koopwoningen (36 procent)⁶ – en in 18 procent van de gevallen om een bedrijfspand. Een uitzondering betreft de eenheid Rotterdam, waar 38 procent van de binnenkwekerijen was gevestigd in een bedrijfspand (Kruize & Gruter, 2020, 46-47). De meest recente cijfers die voor de situatie in België zijn te vinden, laten zien dat er in 2017 in totaal 1.234 cannabisplantages werden ontruimd (De Middeleer e.a., 2018, 71). In het rapport wordt beschreven dat de indruk bestaat dat plantages tegenwoordig meer worden ondergebracht in particuliere woningen, waarbij met name de (grote) stad vanwege de anonimiteit populair is (De Middeleer e.a., 2018, 87).

In de studie van Kruize en Gruter (2020, 53) wordt eveneens aandacht besteed aan de locaties van synthetischedrugslabs. De auteurs beschrijven dat er in 2019 in totaal 366 synthetischedrugslocaties in Nederland werden ontdekt door de politie: 90 productielocaties, 85 opslaglocaties en 191 dumplocaties. Anders dan in het geval van de teelt van wiet kon door de onderzoekers geen nader beeld worden geschetst van het soort locatie of gebouw waar de drugs geproduceerd werden. Wel geeft de studie van Kruize en Gruter (2020, 53) informatie over de provincies waar de synthetischedrugslocaties werden aangetroffen. Meer dan 40 procent van de productie-, opslag- en dumplocaties bevond zich in Noord-Brabant⁷ (41,8 procent), gevolgd door Gelderland (16,7 procent) en Limburg (14,8 procent) (Kruize & Gruter, 2020, 53).

De meest recente cijfers uit België over locaties waar synthetische drugs werden geproduceerd, dateren uit 2017. Toen werden er 40 locaties ontdekt en ontruimd, onderverdeeld naar 9 laboratoria, 16 sites – zoals laboratoria, maar ook opslagplaatsen – die konden worden gelinkt aan synthetischedrugsproductie, en 24 dumplocaties. Het merendeel van deze productiesites bevond zich in de Belgisch-Nederlandse grensstreek (De Middeleer e.a., 2018, 110-111). Wat betreft locaties kon volgens respondenten in de studie van De Middeleer en collega's (2018, 121) worden gedacht aan loodsen, schuren en in enkele gevallen ook aan containers en mobiele laboratoria.

Ondanks dat cocaïne niet in de Lage Landen wordt geproduceerd, maar moet worden geïmporteerd uit Zuid-Amerika, is deze vorm van drugscriminaliteit wel op structurele wijze ingebed in zowel de haven van Antwerpen als de haven van Rotterdam (**Staring e.a.**). Beide havens gelden, samen met de havens van Hamburg en Valencia, als de toegangspoorten van cocaïne richting het Europese vasteland (UNODC, 2020, 32). In het *Nationaal dreigingsbeeld 2017* wordt gesteld dat de Belgische politie en justitie vermoeden dat 70 tot 80 procent van de naar Antwerpen

6 In onderzoek door Berger en collega's (2019) werd op basis van gemeentelijke gegevens uit Eindhoven nagegaan wat de kenmerken waren van woningen (en bewoners) van panden waar een wietplantage werd aangetroffen. De resultaten van deze studie laten zien dat personen bij wie een hennepkwekerij werd aangetroffen vaker woonachtig zijn in een particuliere huurwoning en minder vaak in koopwoningen of flats (Berger e.a., 2019, 74).

7 Eerder werd door Spapens (2006) en Klerks (2017, 15-17) ook al gewezen op de inbedding van de productie van synthetische drugs in Noord-Brabant.

gesmokkelde cocaïne Nederland als bestemming heeft (Boerman e.a., 2017, 36). Ook De Middeleer en collega's (2018, 147) verwijzen naar de centrale rol van Nederlandse criminele organisaties bij de invoer van verdovende middelen via de havens van Antwerpen. In de Rotterdamse haven lijkt een deel van de problematiek van de internationale cocaïnehandel zich te concentreren rondom containerterminals, fruitbedrijven en zogenaamde 'empty depots' in het havengebied, maar ook in bedrijven en loodsens verder in het achterland (Roks e.a., 2020). In het onderzoek van Kruize en Gruter (2020) wordt voor cocaïne geen nadere cijfermatige specificatie gegeven van de faciliterende rol van het onroerend goed anders dan de constatering dat er in Nederland locaties zijn die fungeren als cocaïnewaterrij, ruimten die worden ingericht om cocaïne te versnijden of woningen en garageboxen die gebruikt worden als opslaglocatie (Kruize & Gruter, 2020, 56-57). Ook voor heroïne, zij het in mindere mate dan voor cocaïne, fungeert Nederland als Europese logistieke hub (Boerman e.a., 2017). Eind februari 2021 wordt er in een container met zout uit Pakistan 1.500 kilo heroïne onderschept in de Rotterdamse haven, een recordvangst in Nederland (NOS, 2021). Ook eind jaren tachtig werd er al eens een flinke hoeveelheid heroïne onderschept in de Rotterdamse haven: 220 kilo, iets wat toen door de politie werd beschouwd als de grootste vangst in West-Europa en misschien wel ter wereld (Fijnaut & Roks, 2021, 254). Uit diverse opsporingsonderzoeken in de jaren tachtig en negentig bleek vooral de centrale rol van Nederland als doorvoerland van heroïne – niet alleen via de haven, maar vooral ook via de weg – via Turkije naar Europese landen en het Verenigd Koninkrijk (Kleemans e.a., 1998; 2002). Over de locaties die een voorname rol spelen in de handel in heroïne lijkt weinig bekend te zijn. Volgens Kruize en Gruter (2020, 58) blijft dit beperkt tot opslagruimte, vanuit waar al dan niet ook gedeald wordt.

De bijdragen aan dit themanummer

De bijdragen aan dit themanummer geven een interessante dwarsdoorsnede van het wetenschappelijke onderzoek dat naar dit onderwerp in de Lage Landen wordt verricht. De eerste bijdrage van **Dirksen, Van der Leest en Vermeulen** richt zich op een onderbelicht thema als het gaat om de drugshandel in Nederland: de doorvoer van cocaïne via Nederland. In deze bijdrage wordt op basis van een kwalitatieve socialenetwerkanalyse onder andere geconcludeerd dat de groot- en tussenhandel van cocaïne georganiseerd worden door verschillende netwerken die onderdelen van de distributie van cocaïne beheren en dat, met andere woorden, de doorvoer niet gerealiseerd wordt binnen hetzelfde criminele samenwerkingsverband. De resultaten van deze verkennende studie maken inzichtelijk dat een transnationaal perspectief op wat de auteurs beschrijven als 'netwerken van netwerken' van belang is voor een beter begrip van de doorvoerhandel.

Ook de tweede bijdrage richt zich op de handel in cocaïne, maar dan met een focus op de invoer en de centrale rol van de havens van Rotterdam en Antwerpen in dit proces. **Staring, Bisschop, Colman, Janssens en Roks** geven in hun bijdrage antwoord op de vraag of deze havens een inwisselbare rol spelen als het gaat om de import van cocaïne. Door de lens van de routineactiviteitentheorie wordt in deze bijdrage belicht dat beide wereldhavens, op enkele nuanceverschillen na, veel met

Robby Roks, Edward Kleemans & Arjan Blokland

elkaar gemeen hebben, zowel ten aanzien van de fysieke kenmerken van de havens als op het gebied van de bestrijding van drugscriminaliteit. Wel concluderen de auteurs dat hun vergelijkende analyse inzichtelijk maakt dat veranderingen in het toezicht in beide havens kunnen resulteren in verplaatsing naar andere (kleinere) havens, maar ook kunnen leiden tot veranderingen in de modi operandi van de drugsmokkelaars.

Verplaatsingseffecten staan eveneens centraal in de derde bijdrage in dit themanummer. **Ceulen, Van Nimwegen en Spapens** gaan in hun artikel in op de vraag of er zich op het gebied van de productie van synthetische drugs, wietteelt en de detailhandel in verdovende middelen in de periode 2011-2017 verplaatsingseffecten hebben voorgedaan van Nederland naar België, alsmede de vraag hoe deze verplaatsingseffecten dan verklaard kunnen worden. Deze studie laat zien dat er in dit tijdvak maar in beperkte mate sprake was van geografische verplaatsingseffecten in de Lage Landen als het gaat om synthetische drugs en wietteelt, maar dat er wel verplaatsingseffecten zichtbaar zijn in de detailhandel. De auteurs wijzen hierbij in het bijzonder op de complexiteit van het vaststellen van verplaatsingseffecten op het gebied van drugscriminaliteit en benadrukken dat waterbedeffecten niet enkel veroorzaakt worden door overheidsinterventies.

De vierde bijdrage heeft betrekking op synthetischdrugshandel. Het artikel van **Vermeulen, Soudijn en Van der Leest** doet verslag van een socialenetwerkanalyse van de Nederlandstalige georganiseerde synthetischdrugsmarkt op basis van cryptocommunicatiedata. Deze studie toont allereerst dat er sprake lijkt van het kleine-wereldeffect doordat het merendeel van de geanalyseerde accounts met elkaar in contact is te brengen. Bovendien blijkt het netwerk dat de auteurs hebben onderzocht vrij robuust te zijn, waardoor het oprollen of 'wegsnijden' van een enkele criminele groepering weinig effect zal hebben op het totale netwerk. Ten slotte wijzen de resultaten van dit onderzoek op de betrokkenheid van de accounts in het synthetischdrugshandel bij verschillende soorten drugs, de zogenaamde polydrugshandel.

De bijdrage van **Vermeulen, Soudijn en Van der Leest** werpt eveneens licht op de wijze waarop technologische ontwikkelingen invloed hebben gehad op drugscriminaliteit. Dit wordt ook belicht in de vijfde bijdrage. **Roks en Hendriksen** leveren met een verkennend 'netnografisch' onderzoek naar cocaïnedealers op Telegram Messenger een bijdrage aan kennis over digitale drugsmarkten op social media. Voor de handel in verdovende middelen lijkt Telegram Messenger te fungeren als een online marktplaats. De auteurs laten zien hoe digitale dealers op Telegram Messenger gebruik maken van een aantal verkooptactieken om richting potentiële klanten zo betrouwbaar mogelijk over te komen. Een nadere analyse van deze verkooptactieken laat zien dat de digitale dealers hierbij gebruik maken van ambigue signalen die, afhankelijk van de waarnemer, een signaal zouden kunnen zijn van zowel betrouwbaarheid als onbetrouwbaarheid.

De laatste bijdrage in dit themanummer is een discussiestuk van de hand van **Van Valkenhoef en Tops**, waarin hun veelbesproken studie uit 2018 naar de productie van synthetische drugs in Nederland centraal staat. De auteurs gaan uitgebreid in op het deel van hun onderzoek waar de meeste kritiek op is gekomen: de schattingen van de omzet van de synthetischdrugshandel. **Van Valkenhoef en Tops**

geven inzicht in de uitvoering van hun berekeningen, de onderliggende veronderstellingen en de nationale en internationale reacties op de uitkomsten van hun berekeningen.

Tot besluit

De redactie van het vorige themanummer over drugs vroeg zich in de openingszinnen van haar bijdrage af of men in 1984 – ten tijde van het themanummer over heroïne in het *Tijdschrift voor Criminologie* – had kunnen bevroeden dat termen als ‘bolletjesslikkers, blowverboden, hennepkwekerijen, XTC-laboratoria en medische verstrekking van heroïne’ in 2006 min of meer gemeengoed zouden zijn in het drugsdiscours (Korf e.a., 2006, 115). Samen laten de twee eerdere en het huidige themanummer in TvC zien dat drugscriminaliteit vanaf de jaren tachtig beschouwd kan worden als een belangrijk onderdeel van de (georganiseerde) criminaliteit in de Lage Landen. Daarnaast illustreren de bijdragen in deze drie themanummers dat de politieke aandacht voor het thema drugscriminaliteit de afgelopen jaren wisselend was en werd gekenmerkt door een veranderende focus. De aandacht voor de gebruiker en *harm reduction* werd in de afgelopen decennia vergezeld van een toenemende focus op de overlast en neveneffecten van een tolerant drugsbeleid. Het is pas van relatief recente datum dat de achterliggende problematiek van productie, import, doorvoer, export, verdiensten en de verwevenheid met de samenleving weer in het brandpunt van de politieke belangstelling is komen te staan.

Aan het einde van deze inleidende bijdrage dringt de vraag zich op wat vijftien jaar na het laatste themanummer over drugs de hedendaagse termen en begrippen zijn. In plaats van *bolletjesslikkers* gaat nu veel aandacht uit naar de rol van *uithalers* op haverterreinen. Voor bepaalde consumenten van cocaïne wordt de aanduiding *yogasnuiver* gebruikt. Het *blowverbod* kent een hedendaagse tegenhanger in het *lachsgasverbod*. Hennepkwekerijen en xtc-laboratoria tonen zich anno 2021 nog steeds relevant, maar hiernaast zien we ook berichten over *cocainewasserijen* en *crystal-methlaboratoria*. Voor de medische verstrekking van heroïne lijkt niet direct een passende, actuele tegenhanger te zijn, maar in de context van regulering van drugs komt *staatswiet* wellicht het dichtste in de buurt.

We zien uit naar de termen en onderwerpen die in een toekomstig themanummer over drugscriminaliteit zullen worden belicht, want het is evident dat dit onderwerp nog lang zal mogen rekenen op de nodige criminologische belangstelling.

Literatuur

- Algemeen Dagblad (2020, 11 augustus). Manege blijkt Nederlands grootste cocainewasserij, 13 Colombianen gepakt. Gevonden op www.ad.nl/binnenland/manege-blijkt-nederlands-grootste-cocainewasserij-13-colombianen-gepakt-ac38cd3e/. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Berger, E., Berk, V. de, Beijers, J.E.H. & Blokland, A. (2019). Wie heeft er een wiethok op zolder? Een kwantitatief onderzoek naar risico- en beschermende factoren op per-

Robby Roks, Edward Kleemans & Arjan Blokland

- soons- en buurtniveau voor illegale hennepplantages in woningen. *Tijdschrift voor Criminologie*, 61(1), 59-90.
- Boelens, M. & Groothuis, S. (2020). *Weerbare boeren in een kwetsbaar gebied. Over drugscriminaliteit en ondermijnende effecten daarvan op boeren en tuinders*. Amersfoort: Twynstra-Gudde.
- Boerman, F., Grapendaal, M., Nieuwenhuis, F. & Stoffers, E. (2017). *Nationaal dreigingsbeeld 2017. Georganiseerde criminaliteit*. Zoetermeer: Dienst Landelijke Informatieorganisatie.
- Boutellier, H., Steden, R. van, Eski, Y. & Boelens, M. (2020). Een einde aan ondermijning. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 19(1), 3-16.
- Bunt, H. van de, Siegel, D. & Zaitch, D. (2014). The social embeddedness of organized crime. In: L. Paoli (ed.). *The Oxford Handbook of Organized Crime*. Oxford: Oxford University Press, 321-339.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). (2018). *Nationale rekeningen. Revisie 2015*. Den Haag.
- Chouvy, P.A. (2016). The myth of the narco-state. *Space and Polity*, 20(1), 26-38.
- Cohen, P., Janssen, O.J.A., Bunt, H. van de & Leuw, E. (red.) (1984). Heroïne, criminaliteit en sociale reacties. *Tijdschrift voor Criminologie*, 26(2), 73-180.
- De Middeleer, F., Van Nimwegen, S., Ceulen, R., Gerbrands, S., Spapens, T., Paoli, L., Fijnaut, C., Van Camp, B., De Ruyver, B. & Colman, C. (2018). *Illegale drugsmarkten in België en Nederland: communicerende vaten?* Brussel: Belgian Science Policy Office (BELSPO).
- De Telegraaf (2019, 28 augustus). Grapperhaus: 'Nederland dreigt narcostaat te worden'. Gevonden op www.telegraaf.nl/nieuws/1289796173/grapperhaus-nederland-dreigt-narcostaat-te-worden. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Decorte, T. & Boekhout van Solinge, T. (2006). Het aanbod van cannabis in Nederland en België. *Tijdschrift voor Criminologie*, 48(2), 144-154.
- Fijnaut, C. & Roks, R.A. (2021). *De recherche en de zware misdaad in Rotterdam 1966-1996*. Amsterdam: Boom Geschiedenis.
- Goedgebeur, H. (2020, 8 december). Mexicanen worden overgevoerd naar België om drugs te maken: 'Ze hebben ervaring voor 100 procent zuivere crystal meth'. *Vlaamse Radio- en Televisieomroeporganisatie (VRT)*. Gevonden op www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/12/08/mexicanen-drugslabs/. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Het Parool (2018, 25 augustus). Omzet Nederlandse drugshandel 18,9 miljard. Gevonden op www.parool.nl/nieuws/omzet-nederlandse-drugshandel-18-9-miljard-b00dffab/. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Huisman, W. & Kleemans, E.R. (2017). Organisatiecriminaliteit, georganiseerde criminaliteit en ondermijning. In: R. Staring, R. van Swaaningen & K. van Wingerde (red.). *Over de muren van stilzwijgen*. Den Haag: Boom criminologie, 535-548.
- Kazemier, B. & Rensman, M. (2015). De illegale economie en nationaal inkomen. *Justitiële verkenningen*, 41(1), 40-53.
- Kleemans, E.R., Berg, E.A.I.M. van den & Bunt, H.G. van de (1998). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Rapportage op basis van de WODC-monitor*. Den Haag: WODC.
- Kleemans, E.R., Brienens, M.E.I. & Bunt, H.G. van de (2002). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Tweede rapportage op basis van de WODC-monitor*. Den Haag: WODC.
- Klerks, P. (2017). Het subversieve Brabant. *Justitiële verkenningen*, 43(2), 8-46.
- Kolthoff, E. & Khonraad, S. (2016). Ondermijnende aspecten van georganiseerde criminaliteit en de rol van de bovenwereld. *Tijdschrift voor Criminologie*, 58(2), 76-90.
- Korf, D.J., Kleemans, E., Decorte, T. & Boekhout van Solinge, T. (2006). Drugs en drugshandel in Nederland en België. *Tijdschrift voor Criminologie*, 48(2), 115-130.
- Kruisbergen, E.W., Bunt, H.G. van de & Kleemans, E.R. (2012). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Vierde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Den Haag: WODC.

- Kruisbergen, E.W., Roks, R.A. & Kleemans, E.R. (2019). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: daders, verwevenheid en opsporing*. Den Haag: WODC.
- Kruize, P. & Gruter, P. m.m.v. T. van Suchtelen (2020). 'Criminele gebouwen'. *De faciliterende rol van woningen & bedrijfsruimten bij ondermijnende criminaliteit in Nederland en vier EU-landen*. Den Haag: WODC.
- Neese Bybee, A. (2011). *Narco-State or Failed State? Narcotics and Politics in Guinea-Bissau*. PhD in Public Policy. Fairfax, VA: George Mason University.
- Neve, R. & Ooyen-Houben, M. van (2006). Een verboden genotspil als exportproduct: XTC in de lage landen en de reactie van de overheid. *Tijdschrift voor Criminologie*, 49(2), 155-168.
- Noordanus, P.G.A. (2020). *Een Pact voor de Rechtsstaat. Een sterke terugdringing van drugscriminaliteit in tien jaar*. Den Haag: Strategisch Beraad Ondermijning.
- NOS (2018, 20 februari). Grapperhaus: Nederland is geen narcostaat. Gevonden op <https://nos.nl/artikel/2218433-grapperhaus-nederland-is-geen-narcostaat>. Laatste geraadpleegd op 3 mei 2021.
- NOS (2021, 23 februari). Grootste heroïnevangst ooit in Nederland: 1500 kilo in haven Rotterdam. Gevonden op [https://nos.nl/artikel/2369976-grootste-heroïnevangst-ooit-in-nederland-1500-kilo-in-haven-rotterdam](https://nos.nl/artikel/2369976-grootste-heroinevangst-ooit-in-nederland-1500-kilo-in-haven-rotterdam). Laatste geraadpleegd op 3 mei 2021.
- NPB (Nationale Politiebond). (2018). Recherche: waar blijft onze versterking? Gevonden op www.politiebond.nl/actueel/nieuws-and-blog/noodkreet-recherche-waar-blijft-onze-versterking/. Laatste geraadpleegd op 3 mei 2021.
- OM (Openbaar Ministerie). (2021, 18 maart). Ruim 4000 kilo cocaïne onderschept in Rotterdamse haven. Nieuwsbericht. Gevonden op www.om.nl/actueel/nieuws/2021/03/18/ruim-4000-kilo-cocaine-onderschept-in-rotterdamse-haven. Laatste geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Paoli, L., Greenfield, V.A. & Reuter, P. (2009). *The World Heroin Market. Can Supply Be Cut?* Oxford: Oxford University Press.
- Paoli, L., Rabkov, I., Greenfield, V.A. & Reuter, P. (2007). Tajikistan: The rise of a narco-state. *Journal of Drug Issues*, 37(4), 951-979.
- Rensman, M. (2014). Illegale activiteiten in de nationale rekeningen. In: CBS (red.). *De Nederlandse economie 2013*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 178-193.
- Reuter, P. (2014). Drugs markets and organized crime. In: L. Paoli (ed.). *The Oxford Handbook of Organized Crime*. Oxford: Oxford University Press, 359-380.
- RIEC Zuidwest, Integraal Afpakteam & Tilburg University (2013). *Integraal Appèl*. Oosterhout/Breda/Tilburg.
- Roks, R.A., Bisschop, L.C.J. & Staring, R.H.J.M. (2020). Getting a foot in the door. Spaces of cocaine trafficking in the Port of Rotterdam. *Trends in Organized Crime*. <https://doi.org/10.1007/s12117-020-09394-8>.
- Schoot, J. van der (2020, 5 november). 11,5 ton cocaïne gevonden in haven van Antwerpen: 'Grootste overzeese drugsvangst ooit wereldwijd'. *Algemeen Dagblad*. Gevonden op www.ad.nl/buitenland/11-5-ton-cocaine-gevonden-in-haven-van-antwerpen-grootste-overzeese-drugsvangst-ooit-wereldwijd~a469a06d/. Laatste geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Spapens, T. (2006). *Interactie tussen criminaliteit en opsporing: de gevolgen van opsporingsactiviteiten voor de organisatie en afscherming van xtc-productie en -handel in Nederland*. Antwerpen/Oxford: Intersentia.
- Staring, R., Bisschop, L. & Roks, R.A. (2021). Ondermijnende criminaliteit laat zich niet onderscheppen noch aanhouden. Over de aanpak van georganiseerde misdaad en het belang van kennis. *Boom Strafblad*, (1), 33-38. doi:10.5553/Bsb/266669012021002001006.

Robby Roks, Edward Kleemans & Arjan Blokland

- Staring, R.H.J.M., Bisschop, L.C.J., Roks, R.A., Brein, E.G. & Bunt, H.G. van de (2019). *Drugscriminaliteit in de Rotterdamse haven. Aard en aanpak van het fenomeen*. Den Haag: Boom juridisch.
- Tetelepta, B. (2021, 12 maart). Hoekstra (CDA) vreest voor Nederland als narcostaat: 'Meer aan drugs geëxporteerd dan aan kaas en bloemen'. *De Gelderlander*. Gevonden op www.gelderlander.nl/home/hoekstra-cda-vreest-voor-nederland-als-narcostaat-meer-aan-drugs-geexporteerd-dan-aan-kaas-en-bloemen~a0ffeab9/. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Tops, P. & Tromp, J. (2019). *De achterkant van Amsterdam. Een verkenning van drugsgerelateerde criminaliteit*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Tops, P., Valkenhoef, J. van, Torre, E.J. van der & Spijk, L. van (2018). *Waar een klein land groot in kan zijn. Nederland en synthetische drugs in de afgelopen vijftig jaar*. Den Haag: Boom criminologie.
- Torre, E. van der, Wijk, A. van, Heijkoop, M., Boer, H. de & Wolsink, J. (2021). *Mainport in de tweede linie. Over sierteelt en ondermijning*. Gevonden op <https://bureaubeke.nl/wp-content/uploads/2021/04/Mainport-in-de-tweede-linie.pdf>. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.
- UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). (2020). *World Drug Report 2020*. Vienna.
- Vries, M. de (2006). Heroïnesmokkel en de betrokkenheid van Turkse criminele verbanden. *Tijdschrift voor Criminologie*, 49(2), 169-179.
- Vugts, P. (2021, 29 januari). Crystalmeth-bende opgerold: koks werden ingevlogen vanuit Amerika. *Het Parool*. Gevonden op www.parool.nl/amsterdam/crystalmeth-bende-opgerold-koks-werden-ingevlogen-vanuit-amerika~b3ac0d2d0/. Laatst geraadpleegd op 3 mei 2021.
- Wijk, A. van, Torre, E. van der, Barneveld, G. van & Wolsink, J. (2020). *Ondermijning op en rondom luchthaven Schiphol*. Arnhem: Bureau Beke.
- Zaitch, D. (2002). *Trafficking Cocaine: Colombian Drug Entrepreneurs in the Netherlands*. Den Haag: Springer Science & Business Media.